

VÁCZY PÉTER:

TUDOMÁNY ÉS HUMANIZMUS A KÖZÉPKORBAN

Az ókorban csak a görögöknél és néhány keleti népnél keletkeztek egyetemek. Athen, mint a platonizmus fellegvára, büszke volt tudományára, ugyanakkor Alexandria kiűnt szaktudományos érdeklődésével, Gaza a retorikát művelte, ugyanígy Nisibis. Justinianus császár azonban 529-ben bezáratta az atheni egyetemet pogány szelleme miatt, helyette Herakleitos császár /610-641/ alapított egy másikat Konstantinápolyban, de már alexandriai szellemben. Mielőtt tehát arab kézre jutottak volna Bizánc keleti tartományai, a császárnak még sikerült székvárosában megszerveznie az egyetemet a természettudományokban jeleskedő alexandriai minta szerint. Róma és a latin kulturvilág viszont továbbra is egyetem nélkül maradt.

Itáliában már a keleti gótok parancsoltak, amikor a vagyonos, még mindig uralkodó szenátori családok körében felmerült egy római egyetem alapításának terve. Ennek a társadalmi rétegnek két vezetője, I. Agapetus pápa /535-536/ és a gót kormányzat feje, Cassiodorus szenátor hiába karolta fel a tervet, az a bizánci-gót ellentétek kirobbanása következtében megbukott. A programból csupán két könyvtár jött létre, melyeknek áldásos hatása századok múlva is érezhető: I. Agapetus teológiai könyvtára a Clivus Scauri-n, s Cassiodorus mintakönyvtára Vivarum nevű birtokán. A tervezett latin egyetemet természetesen görög mintára képzeltek el, vagyis az alexandriai hagyomány alapján, mint ahogyan Konstantinápolyban is ez a típus honosodott meg. Így Nyugaton a könyvekre várt az a szerep, hogy az alexandriai tudományosságot elhintse a lelkekben. E vonatkozásban meg kell említenünk ugyancsak a római szenátori réteghez tartozó Beothiust, aki megelőzve Cassiodorus és I. Agapetus vállalkozását sokat fordí-

tott görögből latinra, éppen az alexandriai iskola tananyagából. Ezek a fordítások később ösztönzőleg hatottak a kibontakozó skolasztikára. Boethius saját műveiben ugyan csak a letűnő görög tudományosságot próbálta átmenteni a latin világba.

Az a latin nép, mely világbirodalmat tudott teremteni és annyi kincset gyűjthetett össze Rómában, amennyit csak akart, vajon miért nem adott szállást a tudománynak. Milyen könnyen lehetett volna az egyetem keretében összegyűjteni a birodalom legjobb és leghiresebb bölcselőit! Igaz viszont, hogy a régi római azt vallotta, a jó férfi, a vir bonus görög műveltség nélkül is megállja helyét a közéletben és a csatában. És ha a görög bölcselőt csodálta is, egyúttal le is nézte. Aztán még szinte mindent a gyakorlatra bízott és nem az iskolára. Magának a jognak magasabb fokú tanítása is milyen nehezen szerveződött meg! Az apa fiát magával vitte a szenátusba s úgy tanította az államkormányzásra. Az emberekkel való bánásmód, ami a jó szónok ismérve elegendő volt a közéletben való érvényesüléshez. Ilyen társadalomban a görög szellem valóban nehezen talált utat.

A római társadalom igazi formálója a közéletben tevékeny szónok, orator volt. Még a görögbarátok sem gondoltak arra, hogy a szónok adja át helyét a filozófusnak, a bölcselőnek. Viszont legyen a szónok művelt, s akkor ugyis rászorul a görögök tudományára. Nincs szükség egyetemre, hiszen a római polgár a jövőben se kíván elmerülni akár az ember, akár a kozmosz törvényeinek vizsgálatában. Ez nagyon is haszontalan dolog lenne, ennek csak a közélet látná kárát. Időközben azonban kialakult az előkelő polgároknak egy olyan vezető rétege, mely nem elégedett meg többé a virtus Romana puritán erkölcsködexeivel, már annál többre - igazi műveltségre - vágyott. Ezért a görögök tudományából bizonyos ismereteket, tudományágakat hajlandó befogadni, kiváltképp azokat, melyek elősegítik

szereplését a forumon és a társas életben. Következésképpen: a tudomány foglalkozzék az ember dolgaival, elsősorban az etika kérdéseivel. Tudományos érdeklődési köre legyen az emberi közlés tudománya, az élő és az írott szó, alsó és felső fokon egyaránt, a nyelvhelyességtől a költészetig és a szépprózáig, amelybe a történelmet is beleértették, legfőképp azonban legyen szónoklattan, a rábeszélés és a politikai vezetés tudománya. Fontos még számára a zene is, részben társadalmi szerepénél fogva, részben mint a lélekformálás eszköze, de ugysis mint az elméleti kutatás tárgya. A természettudományok általában mostoha elbánásban részesültek, egyetlen kivétel az asztronómia, mert a csillagok különös erejükkel képesek az emberi sorsot formálni. Ez volt tehát az a tudományrendszer, melynek pótolnia kellett a hiányzó egyetemet és a görög tudományt.

Hármilyen soványnak tünik a tudománynak ez a tápláléka a tudomány mai szemszögéből, nagy jelentőségű volt a jövő számára. Végére is ismerünk korokat, amikor a felső vezető réteg még írni-olvasni se tudott, nemhogy tudományos kérdésekkel foglalkozott volna. Cicero, aki a római szenátori családok műveltségességét foglalta rendszerbe, az emberré válás legjobb eszközének a tudományokkal való foglalkozást tartotta. Műveltség nélkül nincs teljes ember, sőt csak a művelt ember lehet igazán erkölcsös. Ahhoz, hogy valaki erkölcsös lehessen, tudnia kell, mi jó, mi a rossz. Az erkölcshez az út a jó megismerésén át vezet. Régi ókori bölcsesség ez. A kiválasztottak, a napi gondoktól és haszonleséstől megszabadított lelkek, belső derűre, nyugalomra áhítoztak. Ez pedig a költők szavára és a zene andalító harmóniájára áradt szét bennük. A műveltség tehát ekkor még nem kizárólag az ész dolga, ismeretek jól-rosszul rendezett halmaza, hanem egyben erkölcsi normák foglalata is, szóval lelki, emberi magatartás az élet dolgaiban. A közösség szolgálata éppen úgy ismerve ennek, mint a boldog nyugalom a kert csend-

jében, amire Cicero igen-igen gyakran emlékeztet. Ő ezt a műveltség; eszményt humanitasnak nevezi.

Talán túlságosan is hosszan időztünk a középkori tudomány és a humanizmus ókori előzményeinél, de ezek ismerete nélkül aligha lehet megérteni a kultura ügyét a meginduló középkori életben. A szenátori birtokososztály ugyanis nem semmisült meg a népvándorlás következtében. Javarészt ivadékaik sorából kerültek ki a püspökök, a szentek, de ugyanúgy a világi előljárók is. Amilyen mértékben csökkent tagjainak politikai jelentősége, növekedett annak igénye, hogy legalább műveltségükkel tűnjenek ki a többiek közül. Talán még inkább mint eddig, a humanista műveltség ápolását rendi, nemesi kiváltságnak tartották. Buzgón olvasták a római múlt auctorait, pogányt és keresztényt egyaránt, s további hatásukat másolatok terjesztésével biztosították. E másolatok révén a pogány és a keresztény ókor nagyon sok szövege csak így maradt fenn. De a humanizmus tartalma ekkor sem szűkült az irodalmi jellegű műveltségre, hanem rendez illő lovagi magatartást, közéleti szereplést is megkövetelt. E társadalomról Gergely Tours-i püspök kitűnő képet fest frank történetében. Egyik elbeszélése /VI,9/ egy párizsi apátról szól, aki arra a hirre, hogy a király őt Avignon püspökének kívánja megtenni, éktelen jajveszékelésben tört ki. Egész éjszakán át imára kulcsolt kézzel kérte az Urat, változtassa meg a király szándékát, máskülönben őt egyszerű jámborsága miatt - ahogy Gergely írja - "a szofista szenátorok és a bölcselkedő helytartók ki fogják gúnyolni".

A humanista műveltségnek ezek a helyi, szétszórt gócpontjai Galliában és Itáliában, itt főleg Lombardiában, egyúttal a tudományos érdeklődést is irányították. Az ókorból átmentett orator-eszménynek megfelelően az irodalom és a retorika előadásán és művelésén volt a hangsúly, minden egyéb, matematika és természettudomány már csak másodlagosan jutott szóhoz. Különösen Gallia tűnt ki a felhasznált auctorok gazdagságával. Itália - kiváltképp

Közép-Itália - lemaradása e téren bizonyára a szigorú szerzetesi irányzat térhódításának volt a következménye, mely Nagy Gergely pápa scienter nescius, "tudva tudatlan" jelmondatával harcolt a retorika és azon át a késő antik eszmény uralma ellen. Az sem tetszett ennek az irányzatnak, hogy a művelt laikusok legendákat irtak szentekről, sőt teológiával foglalkoztak. Más szóval, a műveltség legyen az egyháziak kezén és azok ellenőrzése alatt. Ez a követelmény a középkor folyamán sohasem érvényesült maradéktalanul, még kevésbé úgy, ahogy a túlzók kívánták. Így történt, hogy amikor a középkor tudománya bontogatni kezdte szárnyait, még békés együttesben találjuk az antik filozófia maradékát a keresztény teológiával, valamint az artes néven emlegetett tantárgyakkal, vagyis a költészettel is. Az iskolában a bölcselő egy padban ült a teológussal, a költővel, meg a rétorral. Vagy helyesebben kifejezve, mindenki a humanista eszmény alapján kívánt költő, bölcselő, teológus lennie egy személyben. A teológia ekkor még nem különült el önálló szaktudományként a bölcsellettől, ahogyan a bölcsélet se lett szaktudomány későbbi, középkori értelemben véve, mert hisz összeolvadt az irodalommal. Filozófusnak hívják a költőt, de filozófus a teológus is.

Idővel persze mindinkább háttérbe szorult az antik orator-eszmény. Már a Karoling-korban széttöredezik az az egységes humanista program, melyet annak idején még Cicero fogalmazott meg. A kérdés megvilágítására állítsuk párhuzamba Sevilla-i Izidorus bölcsélet-meghatározását a későbbi Alkuin-félével. Izidorus ezt mondja /Etymol. II 24/: Philosophia est rerum humanarum divinarumque cognitio cum studio bene vivendi conjuncta. Vagyis a filozófia az égi és földi világra vonatkozó ismereteket egyaránt magában foglalja. Különös figyelmet érdemel a meghatározás utolsó tagja, mely a teljes humanista programot rejti magában: a filozófia egyúttal az élet, a bene vivendi

tudománya is. Nem véletlen, hogy Alkuin ezt a követelményt már elhagyta a meghatározásból. Ez már műveltségbeli változás jele. A humanizmusnak társadalmi célkitűzése, ember-szolgálatára időközben értelmét veszítette, mihelyt kikerült a mediterrán világból és amint megváltozott az a társadalom is, melynek kifejezte törekvéseit! Helyébe Alkuin becsúsztatta a természettudományt, úgyhogy újszerű meghatározása így szól: /PL 101,col.952/: naturarum inquisitio, rerum humanarum divinarumque cognitio quantum homini possibile est aestimare. Utalva az emberi megismerés hatáira, megkülönböztet olyan ismereteket, melyek az isteni, mások megint az emberi dolgokra vonatkoznak. Feladat a természet megismerése is. Alkuin ebben nyilvánvalóan saját korának természettudományi érdeklődése befolyásolta, bár hozzá kell tennünk, a természettudományon ekkor még mást értettek, mint manapság. Mindenekelőtt nem volt külön szaktudomány, hanem mint a filozófia része, beletartozott más szakok társaságába mint a retorika és a teológia. S valóban módszerénél fogva az efajta természetbúvár közelebb állt a költőhöz, mint a mai kutatóhoz. Mert ha nemcsak a Szentírásból, hanem a világból is Isten szava szól hozzánk, ahogy a Karoling-kor legnagyobb gondolkodója, Scottus Eriugena tanította, a felvillanó jelképek megértéséhez legbiztosabban az allegoria vezet. Az allegoria pedig a retorika műszere. Az a szemlélet, mely a világot theophanianak tekintette, a természeti törvények megismerését semmiképp se mozdította elő. Ettől eltekintve a Karoling-kor maga realizmusával, renaissance-jellegű felszabadultságával új lehetőségeket teremtett a középkori tudomány számára.

Az igazi változás csak akkor következett be, amikor a filozófiából kiszakadtak a szaktudományok. Mint láttuk, a Karoling-korban a filozófia egyúttal teológia is, sőt magába foglalta a humanista tantárgyakat is. A híres Charters-i iskola egyik kiválósága, Theodorich /megh.

1148-53 közt/ Heptateuchon o. művében az artes-t még a filozófia legfőbb eszközének nevezte. De már Aquino-i Tamás túlságosan 'szűknek tartja a hetes beosztást: artes liberales alkalmatlan a filozófia felosztására /non sufficienter dividunt philosophiam theoreticam/. Ez az elégedetlenség jelzi a nagy változást, mely időközben végbement a középkor szellemi életében. Amint várni lehetett, önállósult a teológia, mellette külön szaktudomány lett a dialectica, a természettudományok maguk is tudományokra szakadtak. Ez valóban a modern szaktudományok kialakulásának az ideje. Az egyetemi szervezet, melyet mindeddig nélkülözött a latin kulturvilág, szétvetette az ókori humanista programon felépült rendszert. Ahogy egykor már Boethius megálmodta és ahogy Cassiodorus Agapetus pápával karöltve célul tűzte ki, végre Nyugaton is keletkeztek egyetemek, részint meglévő studiumok gyökereiből, részint fejedelmi parancsszóra, igazi egyetemek - mondhatjuk ugyanis - "alexandriai" alapon.

A szakszerűség kialakuló új rendjében a rétor és a költő elvesztette eddigi kiváltságos helyzetét. A költők és a történetírók olvasása és magyarázata, az a retorikus játék, mely annyi örömmel járt, elvesztette vonzerejét. Még Gallia földjén is, hol pedig mindig jó soruk volt az auctoroknak, elnémultak a múzsák. A Párizsban élő angol Johannes de Garlandia /L.J. Paetow, The Morale Scolarium of John of Garlande, Berkeley 1927/ 1241-ben írott művében méltán panaszkodik arról, hogy az auctorokat már nem olvassák. A "Bataille des set ars" költője, a francia Henri d'Andeli a grammatika zászlója alatt még harcba küldi az auctorokat - többek közt Homerost, Claudianust, Priscianust, Donatust, - a logika ellen, melynek táborában viszont ott találjuk Platont és Arisztotelészt /L.J. Paetow, The Battle of the Seven Arts, Berkeley 1914/. Volt tehát okuk a költőknek a panaszra. A vezetést az egyetemen a teológia, illetve a filozófia vitte, a grammatikának és a retorikának volt ugyan tanszéke, de előadóit rosszul fizették meg.

Jelezni kívánjuk csupán, a XII-XIII. század döntő jelentőségű volt nemcsak a racionális alapokra fektetett teológia kiépítése szempontjából, hanem azért is, mert ekkor alapozták meg a modern természettudományt. Az úttörők első csoportja angol és Oxford volt tevékenységük fő színhelye /Alex. Neckham, Alfredus Anglicus, Michael Scottus, Robert Grosseteste/. De a XIII. században az angol Roger Bacon mellett már feltűnik a német Albertus Magnus és a sziléziai Witelo. A nagy kezdeményezők mégis a párizsi Ockham-iskolából kerültek ki: Johannes Buridan és Oresme-i Nicolaus, mindketten franciák, akik, igaz, már a XIV. században tanítottak. A modern csillagászat és mechanika első megfogalmazóit kell megbecsülni bennük. Amíg a szaktudományoknak ez a nagyszerű kibontakozása tartott, a humanisták irodalmi és emberközelben maradó irányáról már alig hallunk. Csakhamar azonban csodálatos fordulatnak lehetünk tanúi: A skolasztika szillogizmusokból felépített katedrálisait egyszer csak kikezdte a kétség, megrendült a hit a megismerés lehetőségében, s ekkor a humanizmus újra normatív szerepet kapott. Ugyanaz a Párizs, mely aprólékos gondnal fedezte fel; vagy csak sejtette meg a természet törvényeit, a XIV. század második felében már kételkedésre tanított. Ebben Autrecourt-i Nicolaus volt a legjelesebb.

A humanizmus váratlan megerősödését vajon mi magyarázza? Ha többen bírálták is az egyetemet, és ha a skolasztika módszere sokaknak szemében már csak logikai játéknak tettett, az ok mégse lehetett a tudományban való csatlódás, hogy a "jobbak" ismét kedvet kaptak az artes tanulmányozására. A studium humanitatis a XV. században sem bővült, ölelt fel többet, mint Cicero korában, vagyis továbbra is a grammatika, retorika, költészet, történelem, morális filozófia körére terjedt ki. Idővel persze az írók egyikénél-másikánál az érdeklődés köre kitágult, a bölcsészet távoli területeire is áttért, sőt egyfajta humanista vallásosságba torkolt, de ezek a jelenségek ne tévesz-

szenek meg bennünket: a kezdet és az alap a studium humanitatis maradt. Az sem kétséges, hogy a humanizmus, ahogy Itáliában elsőként jelentkezett, az egyetemen kívül jött létre, sőt ellene szervezkedett. Amikor már uralomra jutott, persze, sikerült a költő részére is nagyobb megbecsülést, jobb dotációt kiharcolnia az egyetemek uraitól. De ezzel az ellentét a humanizmus és az egyetem közt korántsem szűnt meg.

Ha az üdvözülés humanista útja az auctorok tanulmányozásán át vezetett az igazi Énhez, az emberibb emberhez, felmerül a kérdés, hol kapott a humanista-jelölt első leckét a latinból, a görögből, a levelek és ügyiratok fogalmazásának titkaiból. A mozgalom elindítója, Petrarca jogot tanult, előbb Montpellier-n 4, Bolognában 3 éven át, bár szívének kedvesebb volt Cicero olvasása. De amint meghalt atyja, Petrarca hátat fordított az egyetemnek. Poggio Bracciolini életpályája még tanulságosabb szempontunkból. Miután Arezzo-ban elemi oktatásban részesült, átköltözött Firenzébe, ahol a városi tanács gyakorlati ismeretek elsajátítása végett Studio néven főiskolát tartott fenn. Ezen a kánoni és a polgári jogot külön professzorok adták elő. Egy doctor foglalkozott a jegyzőjelöltekkel, akiket levelek, akták készítésére tanított. Megfelelő képzettség esetén ugyanez a doctor mellesleg a római jogba is beavatta a hallgatóságot. A grammatika a latin nyelv és irodalom elsajátítására szolgált, amire egy külön tanár kapott megbízást. A retorika tanára a "meggyőzés" tudományát ismertette. Ennek az iskolának legfőbb vonzerejét sokan abban látták, hogy nem tartott oly soká mint az egyetemi tanmenet, amellett annál lényegesen olcsóbb is volt. Márpedig Poggio szülei nem tartoztak a gazdagok közé. Jellemző erre az iskolára, hogy a vizsgákat nem az egyetem tanárai, hanem a notariusok és bírák céhe előtt kellett letenni, először a Grammatica et scriptura tárgyból, aztán négy jegyző várt választ kérdéseikre.

Poggio kiállta a próbát és 1402-ben felvették a jegyzők céhébe. Ez a céh már azért is figyelmet érdemel, mivel tagjai nem lehettek papok, szerzetesek, barátok, vagyis egyháziak, de sirásók, vásári komédiások sem. Világi jellege így is szembetűnő.

A példák igazolják, az önállósult városok gyakorlati célú intézményei megadták a lehetőséget arra, hogy Itáliában az egyetem falain kívül a humanizmus praktikus programja újra erőre kapjon. Az írásbeliség már a XII-XIII. században nélkülözhetetlenné vált és az ars dictaminis népszerűségénél már csak a jog iránti érdeklődés volt nagyobb. Ami a költészetet és a retorikát illeti, Gallia még a XIII. században is túlszárnyalta Itáliát. A mozgalom megindítója, Petrarca ugyan Arezzóban született, de Avignonban, a pápa akkori székhelyén, idegenbe száműzött apjánál, ismerkedett meg Gallia gazdag irodalmi hagyományával. A humanizmus aztán úgy terjedt szét előbb Itáliában, majd az Alpokon túl északra mint ahogyan született: az egyetem falain kívül. Már Petrarca az egyik helyről a másikra vándorolt és fejedelmi udvarokban, meghitt baráti körökben forgolódva új és új híveket szerzett gondolatainak, melyekre az általa annyira kedvelt Cicero olvasása közben jutott. Petrarca-körök keletkeztek Itália egyes városaiban, később külföldön is. Az első időben ezek csupán társas összejövetelek voltak, melyeket az irodalom kedvelői hoztak létre, s csak később lettek a humanizmus mozgalomának fenntartói és terjesztői.

Petrarca fellépésének váratlan nagy visszhangja bizonyára elmaradt volna, ha készületlenül éri a társadalmat, melyben élt. De Itália ekkor már elég gazdag volt ahhoz, hogy egy magasabb életformát alakítson ki. Ez nemcsak pompás építmények létrejöttében, a művészetek soha nem tapasztalt kivirágzásában mutatkozott meg, hanem egy új szellemi létforma kialakításában is. A fellépő humanizmus ennek igényét elégítette ki. Eszmét és ösztönzést, amire a mozgalom híveinek szükséges volt, megtalál-

ták Ciceronál. Tőle tanulták, hogy az ember, ha igazán emberré akar nemesedni, előbb keresse meg önmagát és addig, addig édesítse lelkét zenével, költészettel, míg nem maga is isteni derüvel telítődik. De ne váljon magányossá, mert az igazi erények a társas együttlétben bontakoznak ki. Az igazi humanista minduntalan kilép a studium magányából a közéletbe s tevékenyen részt vesz a város vagy valamelyik fejedelmi udvar mozgalmas életében. Már Petraracánál jelentkezik a humanizmus kettős arculata: a vita contemplativa és a vita activa, amiből aztán kifarjadjak a vissza-visszatérő humanista témák: az egyetem életidegensége és lelketlen tanára, a világ elől elzárkózó szerzetes, a zsugori, aki csak a pénzének él és az élethölesesség számos egyéb kérdése.